

СПІЛКУВАННЯ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛІЗАЦІЇ (деякі теоретичні передумови)

Проблема спілкування є дуже широкою й підлягає розгляду не в одній галузі наукового знання. В соціальній та педагогічній психології, соціології, філософії поняття "спілкування" розглядається поряд із такими широкими поняттями, як "діяльність", "суспільні відносини", "мислення", "особистість", "розвиток", "навчання", "суспільство" тощо. Спілкування як один з аспектів предмету соціальної психології розглядали такі видатні психологи, як Г.Андрєєва, О.Бодальов та інші, а в філософії ще Ф.Бекон наполягав на тому, що "від філософів потрібне ретельне і наполегливе дослідження тієї сили впливу, яку мають ... виховання, імітація, суперництво, постійне спілкування, дружба, похвала, докір, домовленості, поголоска ... та ін." [16, 40].

Зважаючи на складність та ємність феномену спілкування, зазначимо, що трактування його як поняття залежить від вихідних теоретичних та критеріальних засад. "У найзагальнішому вигляді спілкування постає як форма життєдіяльності" [13, 244].

Спілкування — найважливіший фактор соціального розвитку людини, соціалізації особистості, умова розвитку й існування суспільства. Воно пронизує всі сфери життєдіяльності людини, опосередковує її ставлення до природно-предметного світу, до всіх боків суспільного життя [8, 79]. Спілкування — "персоніфікована" форма прояву суспільних відносин, їх реалізація на особистісному рівні. За допомогою спілкування людина включається в соціальне життя, робить надбанням свого індивідуального психічного буття всі суспільні цінності. Саме це об'єктивне розмаїття функцій спілкування в розвитку психіки людини визначає багатоаспектність аналізу проблеми спілкування в рамках різних наук про людину та суспільство, в першу чергу — в філософії, соціології, лінгвістиці, педагогіці, психології.

Передусім визначимо, який зміст вкладається у поняття спілкування в сучасній психології та філософії. Філософський словник дає таке визначення: "Спілкування — специфічний для суб'єктів спосіб взаємних відносин, спосіб буття людини у взаємозв'язках з іншими людьми. В філософському розумінні спілкування не зводиться до актів спілкування, що виконуються навмисне, до обміну інформацією та соціально-психологічних контактів, але включає всю усвідомовану глибину взаємної співпричетності людей, перетвореної через збагачення суб'єктом своїм життям життя всіх інших суб'єктів. Спілкування невід'ємно властиве предметній діяльності людини, взятої як процес встановлення та оновлення зв'язків спадкоємності, наступності й творчості. Виробничі сили (оскільки вони, передусім, сутнісні сили людини) — це сили здатності людини до спілкування. Суспільні, особливо виробничі, відносини знаходять собі конкретне здійснення саме у спілкуванні" [17, 330].

Філософський аспект дослідження спілкування включає в себе розгляд спілкування як способу реалізації суспільних відносин, умови формування особистості. Особливу роль при цьому відіграє аналіз взаємодії категорії спілкування з такими базовими філософськими категоріями, як "суспільні відношення", "суспільство", "спільнота", "особистість" тощо.

Соціальний зміст спілкування полягає в тому, що воно постає засобом передачі форм культури та суспільного досвіду. Соціальний зміст спілкування, його детермінованість суспільно-історичними умовами, реальним життям суспільства, аналіз спілкування як соціально-рольової взаємодії — предмет дослідження спілкування в соціології.

Найширше проблема спілкування розроблялася в психологічній науці. Тому важливо познайомитися з тим, як психологи підходять до визначення спілкування.

В широкому розумінні спілкування — це той бік людської діяльності, що вказує на зв'язок та взаємодію людей в процесі матеріального та духовного виробництва, спосіб реалізації соціальних відносин, який здійснюється знаковими засобами через безпосередні чи опосередковані контакти, в які особистості та групи вступають у процесі їхньої життєдіяльності. Ця взаємодія викликана потребами спільної діяльності та спрямована на суттєву зміну в стані, поведінці та особистісно-сміслових утвореннях партнера. Саме через спілкування люди та групи вступають у матеріальні, політичні, релігійні та інші відносини один з одним. Можна сказати, що спілкування — це загалом громадянське суспільство, тобто

сукупність усіх соціальних відносин, бо кожне соціальне відношення завжди має свій соціально-психологічний бік і виявляється в безпосередньому чи опосередкованому контакті між людьми [10, 58; 13, 244].

Специфіка спілкування визначається тим, що в його процесі суб'єктивний світ одної людини розкривається для іншої. В спілкуванні людина самовизначається та представляє себе, відкриваючи свої індивідуальні особливості.

Людина не може жити, працювати, задовольняти свої матеріальні та духовні потреби, не спілкуючись з іншими людьми. З погляду історичного й індивідуального розвитку, спілкування є необхідною умовою існування людини, одним із найважливіших чинників її соціального розвитку. Спілкування відображає об'єктивну потребу людей в об'єднанні, співпраці, а також є умовою розвитку самобутності, цілісності, індивідуальності особистості [15, 53]. Цікавим щодо цього є етимологічний аналіз терміна "спілкування". В українській мові слово "спілкування" вказує на наявність чогось спільного, загального, колективного, — того, що об'єднує людей. Звідси схожість слів: "спілкування", "суспільство", "спільність" тощо (в рос. "общение", "общество", "общность"). Примітною є також близькість за значенням латинського "socio" і похідних від нього в англійській, іспанській мовах ("sozious", "society", "sociabilis"), що означають "об'єднувати", "діяти спільно", "суспільство", "товариський" [10, 58].

У працях багатьох дослідників підкреслюється діалогічний характер цього процесу, що передбачає взаємодію, взаєморозуміння, взаємовідносини між двома чи кількома суб'єктами. Звідси вживання поняття "спілкування" й у вужчому розумінні: зв'язки та стосунки між конкретними особистостями; суто міжособистісне спілкування.

Отже, міжособистісне спілкування — це процес інформаційної і предметної взаємодії між людьми, в якому формуються і реалізуються їхні міжособистісні стосунки. Виявляючись у безпосередніх контактах, ці стосунки визначаються і регулюються всією системою суспільних відносин, умовами суспільного виробництва, а також інтересами особистостей і груп під час здійснення ними своїх соціальних функцій. Це певний "зріз" суспільних відносин, репрезентований на емпіричному рівні, їхнє особистісне забарвлення [3, 67].

Найчастіше в спілкуванні підкреслюють такі риси: комунікативна (спілкування розглядається як обмін інформацією), перцептивна (в спілкуванні підкреслюються процеси сприйняття та розуміння людьми один одного) та інтерактивна (в спілкуванні підкреслюється взаємодія людей). Отже, спілкування — це складний, багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, що породжується потребами в спільній діяльності й включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття та розуміння іншої людини [9].

В історії розробки проблеми спілкування у вітчизняній науці — психології, філософії та педагогіці — можна виділити декілька основних етапів: спочатку теоретико-філософський підхід, а потім — прикладні дослідження в галузі спілкування [8, 78].

Передусім, це розгляд спілкування в працях Л.Виготського. В його концепції вищих психічних функцій спілкування займає центральне місце, воно розглядається як важливий фактор психічного розвитку людини, умова її саморегуляції. Поняття спілкування використовується для обґрунтування положення про соціальну обумовленість, опосередкованість психіки людини, соціалізації. Психіка у Виготського — зліпок із соціального, результат інтеріоризації, перетворення соціального інтерпсихічного відношення людей в інтрапсихічне утворення [6].

Ідея опосередкованості всієї системи ставлення людини до буття її відношеннями з іншими людьми отримує філософсько-теоретичне обґрунтування в працях С.Рубінштейна [14]. Роль спілкування як засобу залучення особистості до суспільних знань, засвоєння суспільного досвіду, умови розвитку мислення підкреслюються О.Леонтьєвим [11]. У працях Б.Ананьєва спілкування постає як одна з форм життєдіяльності, умова соціальної детермінації розвитку особистості, формування психіки людини [1].

Усі дослідники підкреслювали важливість спілкування в соціальному житті людини. Б.Ломов розглядав діяльність та спілкування як дві сторони соціального буття людини, її способу життя. О.Леонтьєв вважав спілкування стороною діяльності, включеною до неї її елементом, а саму діяльність — умовою спілкування. Деякі дослідники, зокрема Д.Ельконін,

виділяли спілкування як особливий вид діяльності — комунікативну діяльність, що самостійно постає на певних етапах онтогенезу [3]. А.Ананьєв розглядав спілкування як один із трьох видів соціальної діяльності людини поряд із працею та пізнанням [2, 322].

Отже, в проблемі спілкування можна визначити декілька напрямів теоретико-методологічного розгляду. Це, передусім, найбільш загальний розгляд спілкування як форми прояву суспільних відношень, як умови та форми існування людини та людського суспільства, це аналіз спілкування в контексті зв'язку з категоріями "суспільство", "суспільні відносини".

Інший аспект розгляду цієї проблеми — аналіз спілкування як реалізації суспільних відносин на емпіричному рівні, на рівні особистості. Тут спілкування розглядається в зв'язку із категоріями "особистість", "спільна діяльність", "взаємодія", "соціальна група" тощо.

Розгляд спілкування в контексті категорій "мислення", "мовлення", "свідомість", "діяльність" розкриває такі сторони спілкування, які пов'язані із його значенням у розвитку людини як виду, в становленні людського суспільства на ранніх етапах, в формуванні власне людської сутності людини, що виявляється в її діяльності, суспільних відносинах, що здійснюються за допомогою специфічно людської форми спілкування. За висловом Л.Фейєрбаха, "людська сутність наявна тільки в спілкуванні, в єдності людини з людиною..." [18, 203]. Це піднімає також проблему спілкування як необхідного компонента і сумісного, і навіть індивідуального мислення, якщо розглядати спілкування як взаємодію суб'єкта, що пізнає, з іншими суб'єктами щодо спільного об'єкта пізнання [5].

Розгляд спілкування в його взаємозв'язках із категоріями "розвиток", "формування", "особистість" приводить нас до аналізу ролі спілкування в процесі соціалізації дитини, в процесі розвитку особистості та її якостей, а також до розуміння специфічного значення спілкування в процесі виховання та навчання.

Зважаючи на великий обсяг та різноманіття напрямів дослідження проблеми спілкування розглянемо глибше лише деякі з аспектів, які безпосередньо є психолого-педагогічними, а саме: місце та роль спілкування в вихованні та навчанні, в соціалізації дитини та формуванні її особистості.

Слід відзначити, що в категоріальному апараті педагогіки категорія "спілкування" була відсутня до останнього часу, хоча факти, накопичені в сфері соціальних наук, свідчили про велику роль, яку відіграє спілкування в процесі формування особистості. Завдяки теоретичним та емпіричним дослідженням у вітчизняній педагогіці ця категорія була сконструйована на основі аналізу спілкування як феномена соціальних відношень [12, 9-11].

Поняттями, що необхідні для характеристики спілкування як педагогічної категорії, є такі: суб'єкт (зокрема, такі його характеристики, що виявляються в спілкуванні, як світогляд, потреба в спілкуванні та відокремленні, комунікативність, емпатія, комунікативні вміння), міжособистісна атракція, цілепокладання, предмет, засоби (мовлення, паралінгвістичні та екстралінгвістичні засоби), простір, час, коло спілкування, структура кола, процес спілкування як сукупність актів комунікації. В своїй сукупності ці поняття утворюють систему, яка характеризує спілкування як педагогічну категорію. Системоутворюючим серед них є поняття предмету спілкування [12, 11].

В сучасній педагогічній та психологічній науці ретельним чином розглядається значення спілкування в навчанні та вихованні та роль, яку воно відіграє у формуванні особистості. Цими проблемами займалися такі відомі психологи та педагоги, як Б.Ананьєв, О.Бодальов, В.Сухомлинський та багато інших.

Виховне значення спілкування сучасна психологія та педагогіка бачить не лише в тому, "що люди, спілкуючись один з одним, отримують таким чином можливість передати один одному знання про навколишню дійсність, якими вони володіють, а також вміння та навички, що потрібні звичайно людині для успішного виконання предметної діяльності" [4, 79].

Виховне значення спілкування полягає не лише в тому, що воно розширює загальний кругозір людини та сприяє розвитку психічних утворень, які необхідні для успішного виконання діяльності, що носить предметний характер. Виховне значення спілкування полягає ще й у тому, що воно є обов'язковою умовою формування загального інтелекту людини й, передусім, характеристик його сприйняття, уваги, мислення, пам'яті.

Які вимоги та завдання ставлять люди до уваги, пам'яті, сприйняття, уяви, фантазії,

мислення, коли спілкуються кожного дня, який рівень активності при цьому викликають? Від цього великою мірою залежить те конкретне сполучення різних характеристик, які несе в собі інтелект людини.

Не менше значення спілкування як діяльність має і для розвитку емоційної сфери людини, для формування її почуттів. Переживання, які переважно провокуються у спілкуванні при оцінюванні вчинків, реакції на звертання — все це сильно впливає на ті форми емоційних відповідей на впливи, які утворюються в особистості.

Настільки ж значущим є і вплив спілкування на вольовий розвиток людини, яка звикає бути зібраною, рішучою, наполегливою, цілеспрямованою чи в неї будуть переважати протилежні якості — все це великою мірою визначається тим, наскільки сприяють утворенню цих якостей ті конкретні ситуації спілкування, в яких людина опиняється кожного дня.

Деякі дослідники простежують взаємодетермінацію спілкування та виховання, відштовхуючись від поняття діяльності як родового. Тоді й спілкування, й виховання постають уже двома фундаментальними його характеристиками. "При цьому комунікативна діяльність (спілкування) і виховна діяльність виявляються і взаємодоповнюючими, і навіть (у певному розумінні) такими, що замінюють одна одну" [19, 87].

Так, скажімо, за допомогою цієї моделі можна переконатися, що виховання цілком може визначатися як оптимізація спілкування людей, бо в кінцевому результаті саме для цього людина залучається до етичних норм і ціннісних орієнтацій, в неї формуються смаки, звички, установки, пріоритети тощо.

З другого боку, авторам з такої позиції неважко розглядати спілкування як засіб виховання, як виховний вплив. Справді, виховний момент, тобто прагнення комунікатора спрямувати реакцію реципієнта на повідомлення згідно з тими чи іншими цінностями і пріоритетами, притаманне будь-якому актові спілкування і виявляється навіть при багаторазовому опосередкуванні ланцюжка їх інформаційного взаємозв'язку з іншими індивідами, технічними засобами тощо, навіть при значній часовій дистанції (спілкування між поколіннями). Прагнення ж передбачити й спрямувати хід реакції — принциповий момент виховного акту.

Отже, причина такого взаємозв'язку полягає в тому, що "і спілкування, і виховання — це спосіб, засіб, умова самовідновлення, підтримання та розвитку діяльності в її внутрішній цілісності й конкретно-історичній зумовленості" [18, 88].

Об'єктивно ж завжди існує певна природна збалансованість цих двох сторін діяльності — спілкування та виховання.

Отже, виховання та спілкування пов'язані між собою як два боки діяльності. Розглянемо тепер взаємозв'язки, що існують між спілкуванням, вихованням та навчанням.

В узагальненому вигляді і виховання, і навчання є системами передачі культурно-історичного досвіду, тобто є двома нерозривними сторонами процесу соціалізації, тобто входження індивіда в суспільство. На практиці неможливо відокремити ці два процеси, оскільки вплив, який здійснює суспільство та його окремих членів, завжди є комплексним, багатогранним.

Цікавими щодо з'ясування сутності взаємозв'язку спілкування та навчання є, зокрема, праці Б.Ананьєва, який велику увагу звертає на простеження впливу різних ситуацій спілкування, в яких бере участь людина, на її розум, почуття та волю та на подальший розвиток загалом. На прикладах ситуацій спілкування, в яких беруть участь вчителі та учні, він показує, як вчитель ставить учнів в такі умови, коли інтелект їх активізується, воля мобілізується, почуття набувають синтетичного характеру. Учні з довірою дивляться на оточуючих й з бажанням вступають в спілкування з ними.

Наводить він і приклади інших ситуацій, коли вчитель своїм невмілим виховним інструментуванням ситуації спілкування на уроці пригнічує розумову активність учнів, викликає в них негативні переживання, фактично прищеплює учням недовіру до людей та страх спілкування з ними [1, 63-67].

Отже, процес спілкування як фон, на якому відбувається навчальний процес, безперечно відіграє важливу роль і при вмілому використанні може значно підвищувати ефективність навчання.

Цей зв'язок між спілкуванням та навчанням на практиці використаний А.Матюшкіним та його послідовниками для створення нової форми навчання [7, 119-120]. Це діалогічна форма навчання, або навчання як форма спілкування. Методом такого навчання є ділова гра, яка є не лише формою спільного, сумісного навчання, а й засобом навчання спілкування та співробітництва.

З'ясувавши взаємозв'язок виховання, навчання та спілкування, неважко зрозуміти й значення спілкування в формуванні особистості, її певних рис. Тобто можна підсумувати й сказати, що спілкування пронизує весь процес соціалізації дитини, весь процес становлення особистості людини.

Спілкування є в повному розумінні одним з боків соціального буття людини, засобом, за допомогою якого вона входить в соціальне середовище, культурно-історичний досвід поколінь. Тому важко переоцінити роль та місце спілкування в системі таких загальних категорій, як "суспільство", "розвиток", "діяльність", "особистість", "соціалізація", "навчання", "виховання" тощо. Все це зумовлює важливість психолого-педагогічного розгляду проблеми спілкування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. М., 1980.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. — 338 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Изд-во МГУ, 1980. — 391 с.
4. Бодалев А.А. Личность и общение: Избр. труды. М.: Педагогика, 1983. — 272 с.
5. Брушлинский А.В., Поликарпов В.А. Мышление и общение. Минск: Университетское, 1990. — 214 с.
6. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Собр. соч. М.: Педагогика, 1983. т. 3. — С. 6-328.
7. Ильин Г.Л. Некоторые проблемы психологии общения. // Вопросы психологии. 1986. №5. — С. 113-114.
8. Кольцова В.А. Проблема общения в советской психологии. // Тенденции развития психологической науки. М.: Наука, 1989. — 272 с.
9. Крнева Е.В. Психология общения. Учебное пособие. Ярославль, 1992. — 72 с.
10. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник. К., 1995. — 304 с.
11. Леонтьева А.А. Психология общения. Тарту: Тарт. Гос. ун-т, 1974. — 220 с.
12. Мудрик А.В. Общение как педагогическая категория. // Психолого – педагогические проблемы общения. М., 1979. — С.8-16.
13. Психология. Словарь // Под общей редакцией А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
14. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 1973. — 423с.
15. Соковнин В.М. О природе человеческого общения (опыт философского анализа). Фрунзе, 1973. — 119 с.
16. Философия и педагогика // Под ред. Н.А. Горбачев, М.С. Кобзев. Саратов, 1974. — 273 с.
17. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. — М.: Политиздат, 1987. — 590 с.
18. Фейербах Л. Основные положения философии будущего // Избр. филос. произведения: В 2-х т. — М., 1955. — Т.1 — с.203.
19. Чернишев І.Б. Спілкування та виховання. // Філософська та соціологічна думка. 1990. №1 — С. 87-90.